

ШАНДРА В.

СОВІСНІ СУДИ В УКРАЇНІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 266 с.

Як відомо, вісімнадцяте століття в історії європейської цивілізації ознаменувалося поступовою втратою впливу церкви на державу та суспільство. Українські землі, інкорпоровані до складу двох імперій, разом з імперською уніфікацією державного апарату, переживали й зміни у судовій практиці попередніх епох, викликані трансформацією традиційного суспільства у громадянське. Секуляризація духовної сфери оголила численні суспільні вади, які державна машина намагалася виправити шляхом удосконалення законодавчої бази та судової системи.

Грунтовне монографічне дослідження знаного фахівця з історії українських земель нового та модерного часу Валентини Степанівни Шандри присвячене висвітленню історії заснування і діяльності маловідомого та малодослідженого, але неординарного й цікавого складника правової культури Російської імперії, – совісним судам, які діяли і в українських губерніях майже безперервно з 1780-х до 1850-х рр. Звідси випливає ще один аспект – аналіз впливу названої інституції на тогочасний український соціум.

На основі глибокого аналізу документального матеріалу архівних фондів совісних судів дев'яти українських губерній Російської імперії, авторка дослідила структуру, функції, законодавчу базу, кадровий склад, практику совісних судів, що дало змогу відповісти на питання – яким чином був реалізований принцип милосердного і справедливого судочинства заради збереження стабільності, внутрішнього порядку та гармонійного розвитку соціуму у XIX ст.

Дослідниця докладно проаналізувала наукову літературу, присвячену висвітленню аспектів діяльності совісних судів, розподіливши її на правознавчі та історичні праці. Історіографічний розділ відрізняється високим рівнем аналітичного підходу до праць як дореволюційних, так і сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, із чітким визначенням позитивів і недоліків, а також наголосом на науковій новизні робіт. Особливу увагу звернуто на трактування у літературі питань становості та функцій совісних судів, співіснування їх із державною системою судочинства, а також історичним аналогіям «суду по совісті» у європейському (передовсім англійському), річпосполитському (польовні суди) та українському доби Гетьманщини правових полях (с.9–15).

Наприкінці розділу чітко сформульовані основні завдання, які поставила дослідниця, приступаючи до розгляду теми: наголос зроблено на мало або зовсім недосліджених аспектах діяльності совісних судів, а саме: український вимір діяльності, хронологічні рамки існування, соціоетнічний склад, освітній рівень суддів, судова практика та її наслідки для вирішення суперечок і викорінення суспільних вад. Окремий підрозділ роботи присвячено огляду думок сучасників про діяльність совісних судів, який допомагає чіткіше зрозуміти мету заснування такого роду судочинства, де на перший план поставлено не «судилище, а відкрите адвокатство» (с.22–23) заради захисту нужденних, виправлення помилок, примирення. Залучення джерел особового походження (спогадів, щоденникових записів) дає змогу відтворити процес становлення законодавчої бази совісного судочинства, жорсткі принципи відбору суддів та виборних представників,

а також виявити негативний бік роботи совісних судів: чиновницьку тяганину, превалювання особистих інтересів, хабарництво.

Другий розділ дослідження висвітлює процес становлення та юрисдикцію совісного суду. Особливо вдалим є параграф 1, в якому ретельно проаналізовано умови запровадження совісних судів у Російській імперії за часів правління Катерини II. В.Шандра наголошує, що ідею запровадження совісного суду було не випадково запозичено з англійського, польського та малоросійського судочинства, а також трактату італійського гуманіста Ч.Беккарія «Про злочини і покарання». Упроваджуючи гуманістичні ідеї в судову практику, передбачалося готувати людину до «сприйняття закону як необхідної складової суспільного життя», тим самим створювалося законодавство не караюче, а виховуюче – «стыдом вместо бича» (с.30–33). Також переконливо розкриті державні причини впровадження совісних судів: нагальна потреба уніфікації судового законодавства та подолання сепаратистських настроїв національних окраїн Російської імперії.

У наступному параграфі цього ж розділу чітко окреслено межі повноважень, з'ясовано юрисдикцію совісних судів. У сучасного читача не може не викликати інтерес той факт, що найгуманніші норми судочинства ХХ ст. були розроблені ще у XVIII ст., і певною мірою знайшли відображення в юридичній практиці совісних судів: недоторканність особи, повага до гідності людини, неможливість ув'язнення без пред'явлення обвинувачення, контроль за попереднім слідством, адекватність покарання скоєному злочину, законність добутих слідством свідчень, можливість звільнення підсудного під заставу. До компетенції совісних судів була віднесена група порушень закону, яка торкалася особистих, навіть інтимних відносин: зі сфери кримінального судочинства – ненавмисно вчинені злочини, у тому числі вбивства з необережності, дітозгубництво, злочини неповнолітніх та душевнохворих, чаклунство, ворожіння, крадіжки церковних речей; зі сфери цивільного судочинства – особисті і майнові конфлікти, сімейні сварки, сексуальні збочення, образа батьків дітьми (с.36–38). На Правобережній Україні до повноважень совісних судів, крім того, належав ще й перегляд справ про надання дворянського стану, який був ініційований державою як каральний захід стосовно польської шляхти за участь у повстанні 1830–1831 рр. (с.45). Ретельно виписана також процедура судочинства й моральні аспекти діяльності совісного суду: відповідальність за винесені рішення перед Богом, можливість оскарження рішень у губернатора та в Сенаті.

Дослідниці вдалося уточнити загальноприйняті хронологічні рамки діяльності совісних судів на українських теренах у складі Російської імперії (с.19). Заснування совісних судів, як відомо, було пов'язано з адміністративно-територіальною реформою Катерини II та утворенням намісництв, а місцями їх перебування ставали губернські центри. Першими серед інших було відкрито Харківський (1780 р.), Київський (1782 р.), Чернігівський (1782 р.) та Новгород-Сіверський (1782 р.) совісні суди. Трохи згодом були засновані Таврійський (1787 р.), Катеринославський (1791 р.), Волинський, Брацлавський і Вознесенський (усі – 1796 р.) суди. За правління Павла I, у 1796 р., коли скасували намісництва, діяльність совісних судів було на деякий час згорнуто, мотивуючи це занадто розгалуженою судовою системою та з великим бюрократичним

апаратом імперії. Тож більшість дослідників кінцевою датою існування совісних судів уважали 1796 р. Ретельний аналіз законодавчої бази і документів з архівів совісних судів дав змогу В.Шандрі з'ясувати, що за Олександра I у 1801 р. їх діяльність було поновлено. В українських губерніях совісні суди відновилися з ініціативи малоросійського генерал-губернатора О.Куракіна, який звернувся до Сенату, обґрунтувавши своє рішення тим, що подібні інституції вже існують у решті губерній Російської імперії. Тож у 1803 р. було відкрито, окрім відновлених Чернігівського, Харківського, Катеринославського, Таврійського, ще й Полтавський та Херсонський (Миколаївський) совісні суди (с.42). На Правобережжі друге відкриття їх затягнулося до 1836 р. (Київський, Волинський і Подільський), а їхні повноваження виявилися подібними до велико- та малоросійських губерній без урахування пропозицій правобережного дворянства (с.44–45). 1852 р. було визначено постійні штати для совісних судів, а також скасовано Таврійський суд. Решта вісім совісних судів в українських губерніях проіснували до 1857 р., а їхній кадровий склад після ліквідації було використано для потреб місцевих органів громадської опіки та судових палат.

Держава фінансувала совісні суди в залежності від штату губернії. Оскільки всі українські намісництва-губернії було віднесено до першої категорії, то асигнована на утримання одного совісного суду сума становила 2230 руб. на рік. Окремі члени суду отримували незначне жалування: найбільшу суму платили засідателіві від дворян – 720 руб., голові – 600 руб., засідателю від міщан – 400 руб., а від селян – 120 руб. (с.51).

Головною фігурою совісного суду був суддя, який обирався на загальних виборах губернської корпорації. На Правобережжі ця посада не завжди була виборною: голови совісних судів призначалися генерал-губернатором. На посаду голови совісного суду обирали з двох виборних кандидатів у результаті голосування; після обрання голову суду схвалював імператор. Решту посад у совісному суді теж заміщувалися внаслідок виборів та затвердження їхнього результату губернатором. Посада голови совісного суду прирівнювалася до посади голови судової палати. Служба у совісному суді належала до державної, тому вимагала відмови від попереднього місця служби (с.57–63). До виборних совісного суду висувався ряд вимог: високий освітній рівень, відсутність судимості, стаж роботи на державній службі. Заборонялося обирати до одного суду родичів, а також (із 1839 р.) представників юдейського віросповідання. Члени совісного суду в документах характеризуються цілим набором високих моральних якостей: здібні, совісні, розсудливі, справедливі, бездоганні (с.71). Крім того, при обранні враховувалися життєвий досвід, розуміння народного життя, участь у громадських справах, бралися до уваги «прояви місцевого патріотизму», а також тривале проживання на одному місці та володіння земельною власністю (с.74). Цікавим є висновок В.Шандри про те, що посади голів совісного суду на Лівобережжі обіймали представники та нащадки старої української еліти – козацької старшини, бо користувалися повагою та довірою місцевої людності. Так, головами Чернігівського совісного суду у різні часи його існування були представники відомих родин козацької старшини та лівобережного духівництва: бунчуковий товариш Михайло Стороженко, зять Семена Полуботка; чернігівський сотник, бунчуковий товариш Іван Тризна; борзненський сотник Федір Забіла;

предводитель дворянства Лохвицького повіту Іван Милорадович. Засідателями були обрані бунчуковий товариш Василь Тарновський, Василь Милорадович, депутат Законодавчої комісії Гаврило Божич, Матвій Почепа, землевласник Яків Гамалія, колезький асесор Іван Лизогуб (с.231–238).

Можна лише зауважити, що автор не використала щедрі на деталі та критичні за характером спогади Тадеуша Бобровського (1829–1894 рр.), званого тогочасного громадського діяча. Адже там названі совісні судді Київської губернії «другого призиву», вказано на мотивації обіймання такої посади, матеріальні статки суддів і їх відношення до служби. Та найголовніше, Тадеуш Бобровський, будучи сам правником, фахово порівняв совісні суди з полюбовними¹.

У праці детально розглянуто такі особливості формування кадрового складу совісних судів, як можливість обрання засідателів від різних національностей (татар, вірмен, азійських народів та переселенців-колоністів) для південноукраїнських і кавказьких губерній імперії та територій Війська Донського. Проте діловодство в судах велося винятково російською мовою; у південних губерніях із високим відсотком татарського населення від членів суду вимагалось знання російської мови, для цього їх спеціально екзамнували (с.81–83). Зібраний матеріал переконливо ілюструє домінування русифікаторської тенденції у національній політиці Російської імперії та показує відповідне ставлення центральної влади до національних еліт.

Увагу привертають зібрані у дослідженні матеріали, які засвідчують активне залучення державою церкви та духівництва до виконання судових рішень совісних судів, що стосувалися покарань совісті через вчинені злочини «судьбу отягощающие» (вбивства, насильство, гріхопадіння, чаклунство): епітимія, сповідь, привселюдне каяття, направлення на виправлення у монастир (с.115, 127, 133–135, 145, 150, 167). Уже на початковому етапі існування совісних судів, у 1785 р., було впроваджено принцип віротерпимості до виборних та обвинувачених нехристиянських віросповідань. Крім того, із часу заснування совісних судів у Грузії (1824 р.) було визнано доцільним обрання до совісних судів представників місцевого грузинського і вірменського духівництва, кандидатури котрих подавалися грузинським екзархом та вірменським архієпископом (с.82). Подібна співпраця держави й церкви у вирішенні проблем суспільних негараздів та вихованні, ймовірно, давала позитивні плоди і була б не зайвою й сьогодні.

Окремий параграф монографії присвячено умовам служби та повсякденній практиці совісних судів. У результаті копіткого опрацювання джерел авторці вдалося зібрати розпорошені по різних фондах відомості про процес будівництва й умови найму приміщень, внутрішнє оздоблення і, навіть, режим роботи совісних судів. Належну увагу приділено опису зовнішнього вигляду (формі) чиновників совісного суду, розміру жалування, системі відпусток, державним відзнакам, пенсійному забезпеченню суддів та засідателів (с.86–92). Цей матеріал дає можливість до дрібниць уявити щоденні умови роботи суду, а ілюстрації і фотодокументи, вміщені у додатках та на обкладинці книги, вдало візуалізують фактичний ряд.

Четвертий розділ монографії присвячений опису практик совісного суду на матеріалах українських губерній. Завдяки аналізу значної кількості діловодної

¹ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Lwów, 1900. – Т.1–2. Перевид.: Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Warszawa, 1979. – Т.1–2.

документації совісних судів та високопрофесійному стилю викладу матеріалу, чия тач має змогу перенестися у XIX ст. на засідання совісного суду і побачити, як діяв цей «суспільний інструмент примирення», з'ясувати, у чому полягали його обов'язки і як вони реалізовувалися на практиці. Популярність совісних судів у населення авторка пояснює відсутністю тяганини, характерною для більшості судових установ імперії, значно меншими затратами на судовий процес, можливістю укласти юридично оформлену й обов'язкову для виконання мирову угоду за пропозицією сторін.

Ретельно аналізуючи архівні джерела, В.Шандра виокремлює декілька груп позовних заяв, найбільш поширених у практиці совісних судів. У першу чергу, це вимоги про повернення грошового боргу: особливу цікавість привернула справа про вимогу батька повернути незаконно отримані кошти за навчання сина перукарській майстерності через недостатність отриманих професійних знань (с.95). До категорії найбільш поширених позовів дослідницею віднесені також справи про незаконне володіння рухомим та нерухомим майном, порушення спадкових справ (у тому числі й духівництва всіх віросповідань), недотримання умов письмового договору. Справедливості заради, автор зазначає, що совісні суди розглядали іноді й нетипові справи про майнові права кріпосних селян, хоча згідно з діючим законодавством можливість така була обмежена (с.102–103, 165). Дослідниця звертає увагу на позови до совісних судів і представників духівництва, хоча законодавчо це не було закріплено. Священники активно залучали інститут совісних судів до вирішення земельних конфліктів, захисту майнових прав, повернення боргів, дотримання духовних заповітів і доведення їх істинності, вимагали втручання совісного суду у разі незаконного ув'язнення духовної особи церковним судом (с.105–106, 108). Із 1775 р. держава перебрала на себе контроль над справами про чаклунство, забобони, ворожіння, псевдознахарство, розкопування могил, які раніше належали до церковної юрисдикції. Перераховані порушення проти віри були віднесені з кінця XVIII ст. до таких, які перебувають у площині людської дурості, ошукаництва та невігластва (с.112–121).

Окрема категорія судових справ стосувалася злочинів, учинених неповнолітніми дітьми. У монографії подано класифікацію правопорушників в залежності від віку: неправовадатні (до 10 років), малолітні (з 10 до 14 років), неповнолітні (з 14 до 21 року) з урахуванням змін у законодавстві (з 1845 р. відбулося розширення меж неповноліття з 17 до 21 року). До юрисдикції совісних судів були віднесені крадіжки, незаконний перетин кордону, насильство у сім'ї над неповнолітніми, вбивство з необережності, злочини про порушення норм статевого життя, підпали. Для порушників закону віком 14–21 року застосовувалися майже ті ж самі покарання, що й для дорослих: фізичні покарання (різки, батіг), відробітки з метою повернення вкрадених коштів, церковне каяття, позбавлення стану та військова служба рядовим солдатом, передача на поруки родичам з умовою ретельного виховання. Порівнюючи дані норми із законодавством петровської епохи, дослідниця робить висновок про те, що совісні суди катерининської доби щодо покарань дітей керувалися принципами гуманності, поваги та ставлення до злочинця як до ближнього; крім того, суду необхідно було зважати на обставини, за яких було вчинено злочин; покарання неповнолітніх вимагали контролю з боку державної влади (губернатор, Сенат) (с.122–143). Поблажливе ставлення до неповнолітніх злочинців мало на меті через виховання й милосердя скорегувати у майбутньому поведінку молодшої людини, дати можливість виправити помилки та

адаптуватися до норм суспільної моралі. «Діяльність совісних судів у цьому спрямуванні можна розцінювати за перші кроки зародження ювенальної юстиції, що набрала значного нині поширення», – слушно підсумовує В.Шандра (с.166).

Розуміння того факту, що душевнохворі та розумово відсталі люди вимагають особливої уваги і піклування суспільства, зумовила передачу розгляду злочинів цих людей за Катерини II до компетенції совісних судів. Оскільки дана категорія не була підсудною, то покарання передбачали передачу їх (після обов'язкового висновку лікаря про наявність хвороби) до будинків для душевнохворих, сповідь, повернення під нагляд родини або ув'язнення у монастирі.

До компетенції совісних судів за Олександра I було віднесено і таку делікатну категорію справ, як сімейні сварки (зневага дітьми батьків, образи, насильство у сім'ях, непорозуміння між подружжям, майнові претензії, повернення приданого, справи про догляд дітьми німецьких батьків, «витіснення» зі спадщини членів родини). Позови, в яких відображені подібні сімейні конфлікти, достатньо часто розглядалися совісними судами, що засвідчує високий авторитет та повагу до нього, а також певний рівень правової культури населення.

Цілком переконливо виглядають і висновки даного дослідження. До совісного суду зверталися різні верстви та категорії населення (дворяни, міщани, духовництво, чиновники, селяни), люди різного віку, статі, походження, статків і віросповідання. Така демократичність, на думку автора, є рисою неоднозначності суспільного поділу української людності, яка відрізнялася не чітким розмежуванням станів внаслідок інкорпорації та пристосування старої української еліти до нових умов існування на межі XVIII–XIX ст. (с.106). Щоденна практика совісного суду на українських теренах засвідчила традиційність українського соціуму, поваги до власності, свободи особи, а також високої довіри до сили даного слова, зобов'язань та присяги (с.107). Загалом практика судів оцінюється позитивно: «Доступність, нескладність процедури, спрямованої на примирення, а не на покарання, участь місцевих громад у формуванні суддівського корпусу – ось найхарактерніші риси совісних судів, цього оригінального явища яскравої історичної доби» (с.168).

Дане видання може слугувати своєрідним взірцем наукового оформлення і багатства довідкового матеріалу. Понад третину монографії відведено під додатки. Це документи із практики совісних судів, дані про їх кадровий склад, інформація щодо архівних фондів совісних судів та ілюстрації, серед яких привертають увагу портрети чотирьох суддів першої половини XIX ст. Схильність дослідниці дотримуватися сучасних «нормативів» до історичних праць засвідчили дбайливо складені географічний та іменний покажчики.

Насамкінець варто зазначити, що наукова цінність нової роботи В.Шандри далеко виходить за межі історико-правового дослідження. Це помітний внесок у церковну історію, вивчення приватного життя, побуту різних верств населення. Особливо ж цікавим виглядає регіональний вимір теми. З огляду на те, що, скажімо, значна частина фактів безпосередньо стосується Чернігівщини, не буде перебільшенням схарактеризувати дане дослідження як непересічне явище в історіографії цього краю.

О.С.Гейда (Чернігів), Т.П.Демченко (Чернігів)